

A Study on Manichaeism: Living Religion with its Messages

Mehmet Mekin Meçin^{1,a,*}

¹Department, Faculty, University, Province, Country

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 02/07/2023

Accepted: 17/11/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

This study aims to examine the basic codes of Manichaeism thought and to discuss whether the thoughts of Manichaeism followers disappeared after they were erased from the earth. In our research, religious phenomenology and comparative method were used in traces of the uninterrupted tradition of wisdom. In the study, an effort has been made to capture the traces of Manichaeism in later religions and thoughts by revealing the framework of the thought mechanism of Manichaeism, and thus, to draw attention to the timeless flow and theme of the wisdom tradition. Some examples from the pre-Islamic and post-Islamic periods are presented in order to prove the thesis that Manichaeism continues its existence with its messages. In this discussion, I addressed that deep gnostic thoughts were not understood by the masses focused on reward and punishment, nor were they appreciated by the exoteric clergy. The study pointed out that esoteric thoughts were eliminated with the support of governments that derive their power from the masses. Afterwards, gnostic thoughts such as Manichaeism and Illuminism were evaluated as the internal dynamics of the literature of hostility to matter, which disregards worldly life and even leads to extinction, preparing for their own end. The following common theme is underlined in the relationship established between Manichaeism and later gnostic or gnostic thoughts: The human soul, which is a piece of light, has fallen from the world of lights located in a supreme place to the lower material world and material human body, which has a demonic origin, and has fallen into forgetfulness, fainting, amnesia or heedlessness there, and has been awakened by gnostic messages or revelations sent by savior messengers, after this awakening, he embarked on a spiritual journey with eschatic practices and asceticism, and eventually reunited with his homeland and united with the source of light. While the Manichaean system of thought also has important commonalities with the *spiritual gnosis*, which became more evident in the post-Islamic periods and stands out with its opposition to matter, it broke away from the Zoroastrian thought, which sees matter as the perfect form of creation, and it also was noticed that it was the opposite the *existential gnosis* system of Islam, which sees matter as a manifestation and mirror of the creator. As a result, the study suggested that Manichaeism was nourished by previous religious traditions such as Zoroastrianism, Buddhism, and Christianity, proudly expressed this unity and closeness as an heir of eternal wisdom, and continued its existence through later religious and intellectual traditions, including Islam. Again, although it has no followers today, I concluded that Manichaeism continues to exist within the later religious thoughts with its gnostic messages, continues its effects under the guise of various mystical groups until today, and in the final analysis, the spirit and theme of eternal wisdom beyond time and space can continue to exist even if its followers disappear.

Keywords: History of Religions, Manichaeism, Mani, Mazdak, Suhrawardi

Maniheizm Hakkında Bir İnceleme: Mesajlarıyla Yaşayan Din

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 02/07/2023

Kabul: 17/11/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur

ÖZ

Bu çalışmada, Maniheizm düşüncesinin temel kodlarını incelemek ve Maniheizm takipçilerinin yeryüzünden silindikten sonra düşüncelerinin yok olup olmadığını tartışmak amaçlanmaktadır. Araştırmamızda hikmetin kesintiye uğramayan geleneğinin izinde din fenomenolojisi ve karşılaştırma metodu kullanılmıştır. Çalışmada, Maniheizm düşünce mekanizmasının çerçevesi ortaya konarak sonraki dinler ve düşüncelerdeki izlerini yakalamaya ve böylece hikmet geleneğinin zamanlar üstü akışına ve izleğine dikkat çekmeye gayret edilmiştir. Maniheizm'in mesajlarıyla varlığını sürdürdüğü tezini temellendirmek amacıyla İslam öncesi ve İslam sonrası dönemlerden bazı örnekler sunulmuştur. Çalışma aynı zamanda Maniheizm düşünce mekanizmasını oluşturan dinamiklerin etkili ve güçlü olmalarına rağmen, neden her zaman halka hitap eden zahiri dini düşünce mekanizması karşısında mağlup olduğu problematiğini de tartışmıştır. Bu tartışmada derin gnostik düşüncelerin, ödül ve cezaya odaklı halk kitleleri tarafından anlaşılmadığı gibi zahiri din adamları tarafından da takdir edilmediği belirtilmiş ve gücünü halk yığınlarından alan iktidarların da desteğiyle bîatni düşüncelerin ortadan kaldırıldığına işaret edilmiştir. Bu tartışmanın devamında, Maniheizm ve İsrakilik gibi gnostik düşüncelerin, dünya hayatını hiçe sayan hatta yok oluşa sürükleyen madde düşmanlığı edebiyatının, kendi sonlarını hazırlayan iç dinamikleri olarak değerlendirilmiştir. Maniheizm ile sonraki gnostik veya irfani düşünceler arasında kurulan bağıntıda şu ortak izleğin altı çizilmiştir: Işık parçası olan insan nefsi veya ruhu, yüce bir yerde konumlandırılan ışıklar âleminden şeytanî bir kökene sahip olan alçak maddî dünyaya ve maddî insan bedenine düşmüş, orada unutkanlık, baygınlık, bellek yitimi veya gaflete dalmış, kurtarıcı elçiler tarafından gelen gnostik/irfanî mesajlar veya vahiyle uyanmış, bu uyanıştan sonra eskatik temrinler ve riyazetle ruhanî bir yolculuğa koyulmuş ve sonunda ait olduğu anavatanına yeniden kavuşarak ışığın kaynağıyla birleşmiştir. Maniheizm düşünce sisteminin aynı zamanda İslam sonrası dönemlerde daha belirgin hale gelen ve madde karşıtlığıyla ön plana çıkan *şühûdî irfanla* önemli ortaklıklara sahipken, maddeyi yaratılışın mükemmel formu olarak gören Zerdüştilik düşüncesinden koptuğu gibi maddeyi yaratıcının bir tecelligahı ve aynası olarak gören İslam'ın *vücûdî irfan* düşünce sistemiyle de ters düştüğü fark edilmiştir. Araştırmanın sonucunda, Maniheizm'in Zerdüştilik, Budizm ve Hıristiyanlık gibi önceki dinî geleneklerden beslendiği, bu birliği ve yakınlığı ezeli hikmetin bir varisi olarak iftiharla dillendirdiği ve İslam'ın da aralarında olduğu daha sonraki dinî ve düşünsel gelenekler aracılığıyla varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Yine günümüzde hiçbir takipçisi bulunmamasına rağmen, Maniheizm'in gnostik mesajlarıyla sonraki dinî düşünceler içerisinde var olmaya devam ettiği, günümüze kadar çeşitli mistik grupların kisvesi altında etkilerini sürdürdüğü ve son tahlilde ezeli hikmetin zamanlar ve mekânlar üstü ruhu ve izleğinin takipçileri yok olsa bile varlığını sürdürebildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Maniheizm, Mani, Mazdek, Sühreverdî

mmekinmecin@gmail.com

0000-0003-3128-5558

How to Cite: Meçin, Mehmet Mekin. "A Study on Manichaeism: Living Religion with its Messages". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 726-745. <https://doi.org/10.18505/cuid.1321806>

Atıf: Meçin, Mehmet Mekin. "Maniheizm Hakkında Bir İnceleme: Mesajlarıyla Yaşayan Din". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 726-745. <https://doi.org/10.18505/cuid.1321806>

Giriş

Dinler ve düşünceler tarihini incelediğimizde hala tartışılan önemli bir metodoloji problemi ile karşı karşıya gelmekteyiz. Bu metodolojik problem, şu soruda özetlenebilir: Dinler ve düşünceler arasındaki birlik veya benzerlik, birbirinden etkilenmelerinin sonucu mu yoksa aynı doğaya sahip olan insanın zamanlar üstü varlık sancıları ve arayışlarının birliği veya benzerliğinin sonucu mudur? Bu soruya cevap verirken, hikmeti ezelden ebede aynı kaynaktan doğan bir ırmak gibi düşünen geleneksel akım, dinlerin ve düşüncelerin insanlığın zincirleme çabalarının toplamı olarak görmeye eğilimlidir. Buna göre din, felsefe, tasavvuf, tarih, edebiyat, sanat, müzik ve bilim gibi hikmetin bütün boyutları insanlığın aktarımlı ve birikimli çabalarının bir araya gelmesi ve birbirine eklenerek tekâmüle doğru ilerlemesiyle oluşmuştur. Bu geleneksel akım, seleften halefe, babadan oğula, varisten ardıla ve geçmişten geleceğe aktarılan tüm insani çabaların birleşerek ve büyüyerek intikal ettiği ve her bir hikmet avcısının bu birikime naçiz bir katkı sağladığı kanaatinde. Bu kanaate göre, insanlığın medeniyet destanı birikerek büyüyen devasa bir fil ve bu medeniyet destanında kendi özgün notasını çalan her bir ilim adamı ise bu devasa filin sırtına çıkan yalnızca küçük bir serçedir. İnsanlığın medeniyet destanını oluşturan bu tümel geleneğin aktarımını *Tahkîku mâ li'l-Hind* isimli eserinin başında tartışmaya açan Bîrûnî'nin (ö. 453/1061?) ulaştığı sonuç da bu birikimli hikmet geleneğinin ehemmiyetini ortaya koyar niteliktedir. Nitekim Bîrûnî, “işitilenlerin” ilk etapta “görülenler” kadar kıymetli olmadığı gibi bir kanaat uyandırır da esasen insanlık medeniyet destanının “işitilenler” üzerinden kaldığı yerden devam ettiğini vurgular. Ona göre, eğer geçmişten bize aktarılan rivayetler olmasaydı ve yalnızca kısa ömrümüzle sınırlı gördüklerimizle yetinseydik, insanlık önceki halkların kat etmiş oldukları yolun tecrübelerinden mahrum kalarak sürekli en başından işe koyulmak zorunda kalır ve günümüz medeniyet seviyesine asla ulaşamazdı. Yine, Hz. Muhammed'in nebevî metodunu incelediğimizde onun hikmetin geleneksel, aktarımlı ve birikimli izleğinde yol aldığı görülecektir. Nitekim kendisi de yepyeni bir yol ve yöntem icat etmediğini, babaları ve ataları olan önceki peygamberlerin izinde yürüğünü açıkça dile getirir. Kur'an-ı Kerim'i incelediğimizde, Kur'an'ın da bir nebiler kervanının aynı hikmet geleneğinin izinde yürüdüklerini, önceki peygamber ve kutsal kitapların müşterek düşünce kodlarına veya ortak mesajlarına vurgu yaparak hikmetin zamanlar üstü ruhuna işaret ettiği görülmektedir. “Kuran'ı sırf sana indirilmiş bir kitap gibi oku ve kendini ona muhatap kıl” diyen İsrâk hâkimi Sühreverdi'nin (ö. 587/1191) de “ezeli hikmet”, “antik hikmet” ve “ezeli maya” olarak betimlediği insanlığın birikimli medeniyet destanına dikkat çekerek hikmetin zamanlar ve mekânlar üstü izleğinde yürüdüğünü açıkça dile getirdiğini fark ediyoruz. Maniheizm'in kurucusu Mani de önceki peygamberleri hürmetle anarak kendisini onların yolunda, takipçileri, havarileri ve ardılları olarak tanıtır. Bu verilerden hareketle, rivayetlere dayalı insanlık medeniyet destanının, bütün insanların birikimli, eklemeli ve zincirleme çabalarının bir sonucu olarak bugünkü seviyeye ulaştığı ve zamanlar üstü hikmet geleneğinin izinde gitmeden yeni yaratımların ve eserlerin ortaya çıkmasının zor olacağı sonucuna varılabilir.

Diğer taraftan dinlerin ve düşüncelerin birbirini doğrudan etkilemediklerini ve her bir düşüncenin kendi içinde otonom ve özerk olduğunu, dolayısıyla her bir fikir ve düşüncenin öncekilerin bir taklidi değil aksine nevi şahsına münhasır bir özgünlükte olduğunu savunanların da

haklı sayılabilecek gerekçeleri vardır. Nitekim onlara göre, bütün zamanlarda ve mekânlarda yaşayan insanlar akıl, zihin, kalp, nefis, merak, arayış, varlık sancısı, tapınma, erdemli yaşama gibi ortak paydaların sahipleri olarak aynı veya oldukça benzer özelliklere sahiptir. Buna göre, farklı zamanlarda ve mekânlarda yaşadığı halde, yeryüzünde bir Güneş şehri veya Tanrı şehri kurmak isteyen her insanın ortak dertleri ve kaygıları esasınca aynı sözler ve eylemler üretmesi insan olmasının doğal bir sonucudur. Eğer bir yerde veya zaman dilimi içerisinde bir insan yaşıyorsa, orada din, felsefe, sanat, edebiyat, mistisizm ve bilim gibi hikmetin farklı boyutlarının tezahür etmesi de doğaldır hatta tezahür eden bu hikmet veçhelerinin ortak paydalara sahip olması da şaşılacak bir şey değildir. Çünkü bu ürünlerin sahibi zeki varlık olan homo sapiendir ve haddi zatında bu varlığın zihinsel kodları ile doğası oldukça benzerdir. Hikmetin bağımsızlığı ve özgünlüğünü savunan bu düşünürlerin belki de kaygısı şudur: Her bir düşünce ve din, bağımsız ele alınmaz, sadece koşulları içerisinde değerlendirilmez, kendi dinamikleri ve kavramları ile tanınmaya çalışılmazsa, din ve düşüncelerin orijinalliği muhafaza altına alınamaz ve son tahlilde bunlar salt taklide dayalı bir gelenek durumuna düşerler.

Hikmetin özneliği, özgünlüğü ve orijinalliğini savunan düşünce adamları, dünyada ortaya çıkmış ve çıkabilecek her türlü din ve düşüncenin kendi özgün ve doğal rengiyle var olması gerektiğini savunarak çok dinli, çok kültürlü ve çok gelenekli renkli bir dünyanın varlığına imkân tanıdıkları görülür. Ama bütün özgünlüğüne ve bağımsızlığına rağmen bu düşünce biçimi, kategorik ve külli düşünmeyi metot edinmiş yaratıcı insanın 'varlığı bir görmek isteyen' eğilimini engelleyememiştir. Çokluk içerisinde birliği görmek, renkleri ve türleri gruplandırarak okumak, perakende ve dağınık parçaları birleştirerek değerlendirmek, kesret içerisinde vahdeti yakalamak ve son tahlilde dinî düşünce kodlarını veya dinî fenomenleri mukayese ederek müşterek paydalarda buluşturmak da insanî bir eğilim ve bilgeliğin tümel düşünen tabiatının bir gereği olarak görülmektedir. Bu bakımdan kendilerini ezelden ebede akan hikmet ırmağının varisleri olarak tanıtan Mani ve onun düşünce kodlarını savunan geleneksel hikmetin birliğine inanmış din ve düşünce adamlarının izini sürmeye çalışacağız. Ancak çalışma ne Mani'nin ne de onun düşünce kodlarını savunan sonrasındaki takipçilerinin özgün karakterleri ve orijinal düşüncelerini ortadan kaldırmayı ve her birini öncekilerin tekrarı ve mukallidi olarak tanıtmayı hedeflemektedir. Burada tam olarak yapılmak istenen, aynı mebadan çıkan kutsal sözlere kulak kabartmak, farklı coğrafyalarda ve zamanlarda yankılanmış Cebrail'in kanat seslerini işitmeye çalışmak, Göksel ikiz, Kızıl Akıl veya Hüdhüd'ün Baba'dan getirdiği mektuptaki mesajların ortak paydalarını yakalamak ve insanın varoluş sancılarını teskin edebilecek ağıtların benzerliğine dikkat çekmektir.

Yapılan literatür taramasında şu ana kadar Türkiye'de Maniheizm'le ilgili olarak Dila Baran Tekin tarafından hazırlanan *Mani ve Öğretileri* isimli yüksek lisans tezi ve *Roma İmparatorluğu'nda Maniheizm* isimli doktora tezi, Selim Karakaş tarafından hazırlanan *Türk Tarihinde Maniheizm* isimli doktora tezi, Münevver Ebru Zeren tarafından hazırlanan *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri* isimli doktora tezi, Mihdat Aktulga tarafından hazırlanan *Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecusilik, Sabiilik, Manicilik)* isimli doktora tezi, Mehmet Alıcı tarafından hazırlanan *Işığın Elçisi Mani* isimli kitabı, Mehmet Mekin Meçin tarafından hazırlanan *Mani ve Maniheizm* isimli kitabı ve yaklaşık olarak 10'a yakın makale ve bildiri metnine ulaşılmış ve bunlardan istifade edilmiştir. Bu makale ve bildirimlerden İbrahim Karaca'nın "Maniheizm İnancının

Ehl-i Hak İnancı Üzerindeki Etkileri” , İskender Oymak’ın “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm” , Harun Göngür’ün “Maniheizm”, Canan Seyfeli’nin “Mani ve Maniheizm”, Şinasi Gündüz’ün “Maniheizm”, Selim Karataş’ın “Tong Çininde Maniheizm”, Mustafa Bıyık’ın çevirdiği Kurt Rodolph’un “Maniheizm” başlıklı çalışmalarına işaret edilebilir. Bu çalışmaların dışında Maniheizm’i Orta Asya ve Uygurlar bağlamında ele alan birkaç makale ve bildiri de mevcuttur. Türkiye dışındaki Maniheizm çalışmaları arasında ise Müslüman bilginlerden İbn Nedim ve Şehristânî, Batılı oryantalistlerden Mary Boyce, Gherardo Gnoli ve Arthur Kristensen, İranlı araştırmacılardan da Ebulkasım İsmailpur ve İrec Vamekî’nin isimleri ilk etapta zikredilebilir. Yukarıda söz edilen çalışmalar arasından bu çalışmayı özgün kılabilecek nokta, Maniheizm’in bir hikmet geleneği olarak önceki ve sonraki geleneklerle irtibatını ortaya koymak, yaşayan müntesipleri olmamasına rağmen Maniheizm’in düşünceleriyle varlığını sürdürdüğüne dikkat çekmek ve son tahlilde hikmetin zamanlar üstü niteliğine ışık tutmaktır.

1. Maniheizm Hakkında Bir İnceleme

Maniheizm, MS 200’lü yılların başlarında günümüz Irak ve İran’a denk gelen antik Babil bölgesinde ortaya çıkan, batıdan Roma İmparatorluğuna, doğudan Orta Asya’nın derinliklerine ve Çin’e, kuzeyden Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin ötesine, güneyden Mısır’a kadar yayılan ancak günümüzde takipçileri bulunmayan antik bir dindir. Maniheizm’in kurucusu ve peygamberi olan Mani ise, Aşkânî veya Part İmparatorluğu’nun (MÖ 250-MS 226) son yıllarında doğan ve Sâsânî İmparatorluğu (MS 226-632) döneminde insanların kurtuluşu için seçilmiş Tanrı’nın nihaî elçisi olarak gnostik mesajlarını dünyaya yayan yetenekli ve azimli bir karakter olarak bilinir.¹

Maniheizm tıpkı gnosizm gibi, maddî dünyanın yukarıdaki göksel âlemin bozulmuş sahte bir gölgesi olduğuna ve insanın da anavatanından koparılmış bir ışık parçası olan asıl varlığıyla beden kafesine ve dünyanın karanlık maddî cehennemine düştüğüne inanır. Bu gnostik temel üzerine mesajlarını yoğunlaştıran Maniheizm’in köklerinin ise eski Pers topraklarına ve kadim İran düşüncesine dayandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Maniheizm, Zerdüştilikten ışık ve karanlığın iki müstakil kaynağına dayalı düalizmi almış, bu düşünceyi metafizikten fiziğe kadar iyi güçler ile kötü güçler arasındaki bütün çatışma ve gerilimlerin temeli haline getirerek düalizmin en katı ve en radikal savunucusuna dönüşmüştür. Maniheizm, düalizmin yanı sıra yaradılış mitolojisi, melek düşüncesi ve çok sayıda Zerdüştilik dinsel kavramını da teolojisine eklemiştir. Maniheizm, düşünce sistemini olgunlaştırırken Budizm’den de başta reenkarnasyon düşüncesi olmak üzere ‘bilgi aracılığıyla yeryüzünde iradeli ve bilinçli yaşam sürdürme’ öğretisini alıp geliştirmiştir. Hıristiyanlıktan ise, gnostik düşüncelerin yanı sıra, İsa Mesih’in tanrısal karizmasının farkındalığıyla, kendisini İsa’nın müjdesi (faraklit) ve havarisi olarak tanıtmıştır.² Böylece

¹ Mary Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, çev. Umud Behbahanî - Hasan Tehamî (Tahran: İntişârât-i Bundahişn, 1386), 7-30; *Zebur-i Manevi*, çev. Charles Robert - Ebulkasım İsmailpur (Tahran: İntişârât-i Usture, 1388), 13-14; İrec Vamekî, *Nivişteha-yi Mani ve Maneviyan* (İntişarat-i Havza-yi Hunerî, 1378), 46-48; Jale Amuzgar - Ahmed Tefezzuli, *Usture-i Zendeği-yi Zertuşt* (Tahran: Neşr-i Çeşme, 1389), 31; Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China* (Tübingen: Mohr, 1992), 303; Werner Sundermann, “Manicheism I. General Survey”, *Encyclopædia Iranica* (Erişim 10 Ağustos 2022).

² Stuart Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, çev. Ebulkasım İsmailpur (Tahran: İntişârât-i Usture, 1387), 158-161; *The Kephalaia of The Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts In Translation With Commentary*, çev. Iain Gardner (Leiden: Brill, 1995), 18-20; *Zebur-i Manevi*, 13;

Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve Budizm gibi büyük dinlerin yanı sıra gnostik-heretik mektepler ve Yunan felsefesinden beslenen Maniheizm'in, kesin olarak senkretik bir din olduğu ileri sürülse de, aslında bu din ve düşüncelerin hiçbirini olduğu gibi alıp teolojisine eklediğinden ve bunları özgün bir yorumla yeniden kurguladığından dolayı, müstakil ve sistemli büyük bir din olarak değerlendirilmeye tabi tutulmayı hak etmiştir.

Eğer antik dinlerin bir haritası çizilirse Mani'nin bu haritanın kalbinde zuhur ettiği söylenebilir. Çünkü Mani'nin içinde doğduğu antik Babil bölgesinde, Zerdüştlük devlet imkânlarına kavuşmuş, Hristiyanlık büyümeye ve kurumsallaşmaya başlamış, gnostik okullar mayalanmış, Hindistan dinleri, Mısır dinleri ve Yunan düşüncesi birleşmiş ve böyle bir bölgede Mani, çok dilli ve çok dinli bir kültürün zengin ve renkli kodlarını özgün bir şekilde birleştirebilme başarısını göstermiştir. Sâsânî devletinden aldığı ruhsatla o dönemin geniş İran ülkesini baştanbaşa dolaşabilmek, İpek yolu üzerinden Semerkant gibi ticaret merkezlerine, Orta Asya ve Çin'e kadar uzanabilmek, Mezopotamya'dan Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerine ve oradan da tüm Avrupa'ya, Akdeniz havzasından Mısır'a kadar yayılma imkânını yakalamak tutkulu bir misyoner din olan Maniheizm için güçlü avantajlar sayılmıştır.³

Mani ezelden ebede akan hikmet ırmağının veya nebevî geleneğin bir varisi ve temsilcisi olarak insanlığın kutsal tarihinin izinde yürüdüğünü göstermiş ve aynı mabadan beslenen nebiler kervanının yolunu takip ettiğine dikkat çekmiştir. Mani, kendisinden önceki peygamberlerden İsa, Buda ve Zerdüş'tü hürmetle anarak kendisini ezeli hikmetin izinde göstermiş ama aynı zamanda Tanrı'nın son elçisi olarak birleştirici ve tamamlayıcı rolüne dikkat çekmeyi ve ilahi hikmetin mükemmel formu olan kendi dinini ön plana çıkarmayı da ihmal etmemiştir.⁴ Tıpkı İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in takriben dört yüz yıl sonra kendisini peygamberlerin varisi, ardılı ama aynı zamanda son halkası olarak tanıtaacağı gibi, Mani de kendisini Tanrı'nın son peygamberi (hatemü'n-nebiyyin) olarak ilan etmiştir.⁵ Yine birkaç yüzyıl sonra İslam'ın İbrahimî dinlere karşı saygılı bir tavır takınacağı gibi, Maniheizm de Zerdüş, Buda ve İsa'yı bir peygamber olarak kabul ederek ilahî vahiy silsilesinin devam eden son halkası olduğunu vurgulamıştır.⁶ Tıpkı daha sonra İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'ın da belirteceği gibi, Maniheizm metinler de, geçmiş peygamberleri ve ilahî hikmetin ataları ve babalarını kibarca ve saygıyla anmış, ancak nihaî, evrensel bir hakikat

Vamekî, *Nivîşteha-yi Mani ve Maneviyan*, 29; Muhammed b. Ebi Reyhan Muhammed b. Ahmed el- Bîrûnî , *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurâni'l hâliye* (Kahire: Mektebu's-Sakafetu'd-Diniyye, 1428), 31; Gherardo Gnoli, *Ez Zerdüş ta Mani*, çev. Arzu Resulî (Tahran: Neşri Mahi, 1390), 86-87; Sundermann, "Manicheism I. General Survey".

³ Geo Widengren, *Mani ve Tâlimât-i U*, çev. Nuzhet Safayi İsfahani (Tahran: İntişârât-i Perçem, 1390), 6; Mehmet Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi* (İstanbul: Divan Yay., 2018), 15; Widengren, *Mani ve Tâlimât-i U*, 18-20; Ebulkasım İsmailîpur, *Usture-yi Aferineş Der Ayin-i Mani* (Tahran: İntişarat-i Fikr-i Ruz, 1375), 25-26; Harun Güngör, "Maniheizm", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/5 (1988), 148-152; Halil Güngör, "Orta Asya'da Mani Dini'nin Yayılması ve Türk Kültürü'ne Etkisi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 62 (1989), 199-205; Selim Karataş, "Tong Çininde Maniheizm", *Ötekilerin Pesinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 174-176.

⁴ el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurâni'l hâliye*, 142; Kadi Ebi'l Hasan Abdulcabbar, *el-Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl, el-fırak çayrû'l-İslamiyye*, thk. Mahmud Muhammed Kasım, (Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, 1958), 15.

⁵ Arthur Emanuel Christensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, çev. Reşid Yasemî (Tahran: İntişârât-i Sada-yi Muasir, 1388), 134; Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/576; Sundermann, "Manicheism I. General Survey".

⁶ Karakaş, *Türk Tarihinde Maniheizm*, 42; Zeren, *Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*, 64.

bildirisinin bu zamanda Mani'ye geldiğini açıkça söylemiştir. Hatta Mani, *önceki dinlerden on noktada daha üstün olduğu* şeklindeki meşhur eleştirisini de yaparak dini gelenekleri akıllıca Maniheizm'e evirmeyi denemiştir.⁷

Mani'nin on maddede özetlediği öz değerlendirmesinde tam olarak nebevî bir tevazua sahip olmadığı gibi erken bir kanaat okuyucuda oluşabilir. Ancak Mani'nin Çin, Hindistan, Akdeniz ve İran İmparatorluğu teolojileri arasındaki ortak noktaları anlayacak bir zekâyâ sahip olduğu, henüz genç yaşta Roma imparatorluğuna karşı rekabet eden dünyanın diğer bir süper gücü olan Sâsânî sarayına yol bulabildiği ve dünyanın tamamına yazılı ve sözlü yollarla evrensel kurtarıcı mesajlarını ulaştırmayı göze aldığına hesaba kattığımızda büyük iddiaları olan herhangi bir peygamber veya devrimcinin niteliklerini andıran bu büyük sözleri sarf etmeye layık ve güçlü bir şahsiyet olduğunu itiraf etmek gerekir.

Maniheizm'i özgün kılan özelliklerinden biri de, katı bir gnostik din kabul edilmesine rağmen, gnostiklerin sırlı bilgilerini yaymaktan sakınan ketum tutumlarının aksine Maniheizm'in, kurtarıcı bilgiyi (gnos/irfan) ve kurtuluşa vesile olan mesajlarını tüm insanlara ivedilikle ulaştırmak için olağanüstü bir performans ortaya koymuş olmasıdır.⁸ MS 240 ile 276 yılları arasında aktif bir şekilde dünyaya yayılan Maniheizm, Mani ve seçkin öğrencilerinin yazılı ve sözlü davet çalışmaları sayesinde kırk yıldan daha kısa bir sürede geniş coğrafyalara ulaşan tarihin tanıklık ettiği en yayılcı ve en misyoner din olarak karşımıza çıkar.⁹ Hatta Mani'nin, Sâsânî İmparatorluğu döneminde o zamanki geniş İran coğrafyasının tamamında Maniheizm'i resmi bir din haline getirmek ve sıcak temaslara sahip olduğu Sâsânî hükümdarı 1. Şapur'u dinine döndürmek için çok çabaladığı anlaşılmaktadır. Buna karşın 1. Şapur'un önceki Sâsânî hükümdarlarının yaptığı gibi 273 tarihli ölümüne kadar bir Zerdüşti olarak kaldığı ve tamamen Mani'ye teslim olmadığı görülmektedir. Mani'nin buradaki başarısızlığı büyük bir ihtimalle, Roma imparatorluğuna karşı dünya hâkimiyeti için rekabet etmekte olan genç ve dinamik Sâsânî imparatorluğu için Maniheizm'in bünyesinde taşıdığı sakıncalardır. Çünkü Mani'nin dünya imarı ve hâkimiyeti için gerekli olan maddî üretkenliği ve donanımı pasifize eden ruhanî bir keşiş yaşamını önermesi, savaş, avcılık, tarım ve hayvancılıkla yaşamlarını sürdüren ve sonuçta lüks içerisinde yaşamayı arzulayan imparatorların ağız tadını kaçırmaktaydı.¹⁰

Maniheizm, gnosis gibi, aşkın (müteâl) gerçekliklerin ve metafizik hakikatlerin, materyal dünyadaki nesnelere ve cismanî görüngülerden daha yüce olduğunu, bu bağlamda insanî ruhun ilahî bir kökene sahip olduğundan dolayı bedensel maddî forma bürünmüş insanın asıl hakikatini oluşturduğunu vurgulamıştır.¹¹ Yine Maniheizm tıpkı Zerdüştilik gibi, dünyadaki sıkıntı ve ıstırapların kaynağı olan kötücül güçlerle mücadele etmek gerektiğini ve yaradılışın başlangıcından itibaren iyilik ile kötülük arasındaki bu düalist sistemden kaynaklı gerginlik ve çatışmanın

⁷ Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, 1; Mary Boyce, "A Reader in Manichaeism: Middle Persian and Parthian", *Acta Iranica* (Leiden: Brill 1975), 29; Gnoli, *Ez Zerdüşti ta Mani*, 87-89; Gündüz, "Maniheizm", 27/575.

⁸ *The Kephalaia of The Teacher*, 21; Christensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, 134.

⁹ Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, 160; İsmailîpur, *Usture-yi Aferineş*, 15-16; Aktulga, *Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecusîlik, Sabîlik, Manicilik)*, 42.

¹⁰ Mehmet Mekin Meçin, *Mani ve Maniheizm* (Ankara: İlâhiyat Yay., 2022), 77-79.

¹¹ Vamekî, *Nivişteha-yi Mani ve Maneviyan*, 33.

dünyanın sonuna kadar devam edeceğini savunmuştur.¹² Maniheizm senkretik dinî köklere sahip olsa da, Maniheist teolojiyi oluşturan piramidin temellerinin, yaklaşık yüz yıl önceden mayalanmaya başlamış olan gnostik mezhepler ve düşüncelerin üzerine kurulup yükseldiği bilinmektedir. Mani'nin kendisi de yepyeni düşüncelerle ortaya çıktığını iddia etmek yerine, antik hikmete değer vererek mesajlarına meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Nitekim Mani, hayatta kalan Maniheist literatürde sıklıkla kendisini İsa Mesih'in bir havarisi olarak tanımlamış olmasının yanı sıra Mani'den önce yazılmaya başlayan Gnostik Nag Hammadi metinlerinin birçoğunun ardındaki gnotik kalemler, Yahudi-Hıristiyan geleneklerinin gnostik akımları, Esseniler, Mandailer/Sabiiler, El-Hassailer gibi din, tarikat ve mezhepler ile İbn Deysan ve Markyun gibi gnostik şahsiyetlerin fikirleriyle çok sayıda müşterek paydalar taşıdığı anlaşılmaktadır. Ama Mani zuhur etmeden önce ortaya çıkmış bütün bu gnostik akımlar ve üretilmiş düşüncelerin içerisinde belki Mani için adeta yol haritası olabilecek en önemli ürün İnci İlahisidir. Şiirsel bir dille ve Süryanice yazılmış ilahinin kahramanı olan şehzade, Aşkânî imparatorluğunun ışıltılı sarayından sürgün diyarı olan Mısıra gönderilir. Padişah Baba tarafından görevlendirilen şehzade elçi, korkunç bir ejderhanın gözetimindeki inciye alıp anavatana dönecektir. Ne yazık ki Mısır kervansaraylarında zevk ve sefaya dalan şehzade derin bir gaflet ve bellek yitimi yaşar. Babadan kartal aracılığıyla gelen mektupla uyanan şehzade, inciye büyük zahmetlerin sonunda bulur ve anavatana döner. İlahi insanın ışıklar âleminden karanlık maddî âleme düşüşünü, orada yaşadığı bellek yitimi ve gafletini, Tanrıdan gelen elçi ve vahiyle derin uykudan uyanışını, asıl vazifesi olan inci gibi eylemler sergileyerek anavatan hasretiyle yaşamasını ve sonunda koparıldığı anavatanına geri yükselişini sembollerle anlatan İnci İlahisi Mani'nin hayatını ve mesajlarını neredeyse tamamen dayandırdığı ve yaşamıyla canlandırdığı bir izlek ve kaynak olduğu sezelebilmektedir.¹³

Maddî dünyanın daha yüce bir âlemin kötü bir kopyası olarak görülmesi gibi, bedenlenmiş her insanın da göksel bir ikize sahip olduğuna inanılması şeklindeki gnostik inancın izleğinde yol alan Mani, kendi vahiylerini göksel ikizinden aldığına inanırdı. Bu ikiz doktrinin, Maniheizm'in oluşumunda etkili bir kutsal bilgi kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. İkinci yüzyılda doğu Hristiyanlığında yaygın olduğu anlaşılan bu doktrinin, Mani'nin hayatının çoğunu yaşadığı Mezopotamya'nın pek de uzağında olmayan bir yerde yaygınlaştığı görülür. Maniheizm, sözlü ve yazılı dinî edebiyatta ikizleri konuşurma ve onlarla adım adım yürümenin yanı sıra, tanrısal

¹² Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, 163.

¹³ J. R. Russell, "Hymn of the Pearl", *Encyclopaedia Iranica Online*, (Erişim 10 Mayıs 2022); Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabcacı Yay., 2007), 2/429; Widengren, *Mani ve Tâlimât-i U*, 22-23; İnci İlahisi için bk. Han J.W. Drivers, *Bardaisan of Edessa* (Assen: Van Gorcum & Comp 1966), 152-156; İlya Gershevitch, "A Parthian Title in the Hymn of the Soul", *Journal of Research in Atmospheric Science (JRAS)*, (1954), 152-156; Rudolph Macuch, "Greek and Oriental Sources of Avicenna's and Sohrawardi's Theosophies" (Graeco-Arabica II (A'diethnes synedrio hellenoarabikön spoudön), Athens, 1986), 9-22; Mohammad Mokri, "Le symbole de la perle dans le folklore persan et chez les Kurdes fidèles de Vérité (Ahl-e Haqq)", *JA 248/249*, (1961 1960), 463-481; Simo Parpola, "Mesopotamian Precursors of the Hymn of the Pearl", thk. R. M. Whiting, *Mythology and Mythologies* (Melammu Symposia II, Helsinki, 2001), 81-93; Paul Hubert Poirier, *L'hymne de la perle des actes de Thomas. Introduction, Texte-Traduction, Commentaire* (Louvain-la-Neuve, 1981); James R. Russel, "A Manichaeon Apostolic Mission to Armenia?" (Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies, Part I: Old and Middle Iranian Studies, Wiesbaden, 1998), 21-26; James R. Russel, "The Lost Epic of Tigran: A Reconstruction Based upon the Fragments", *UCLA conference on Edessa and Tigranakert* (Los Angeles, 1999); James R. Russel, "The Epic of the Pearl", *Revue des Études Arméniennes*, (ts.).

varlıkların listelerini ve ayrıntılı kataloglarını oluşturmaya çalışan gnostik akımların metafizik-mitolojik düşüncelerine de kapsamlı bir sistem bahşetmiştir. Nitekim Maniheistler, tıpkı gnostikler gibi, en yüce Tanrı olan Büyük Baba'nın melek ordularıyla çevrili tanrısal varlıklardan oluşan bir panteonla çevrelendiğini ileri sürmüştür.¹⁴

Maniheist metinler, Yüce Tanrı'nın ilk yaradılışla *Hayat Anası* diye adlandırdıkları dişil bir baş melek yarattığını, Hayat Anası'nın ise Tanrı'nın en büyük oğlunu doğurduğunu ileri sürmüştür. Yüce Tanrı olan *Büyük Baba*, doğurganlığın sembolü olan *Hayat Ana* ve *Büyük Oğul*'dan meydana gelen ilk üç varlığa inanan Maniheizm, gnostik düşünceler gibi teslise dayalı ilk merkezî tanrısal panteonunu kurgulamıştır. Ancak gnosisizm, Maniheist teolojinin dayandığı iki ana kolondan yalnızca biridir. Diğer önemli kolon ise, yaşlanan Part (Aşkânî) İmparatorluğu'nda görece yeni bir dinsel varlık olan Hıristiyanlığın aksine geçmiş yüzyıllar öncesine kadar uzanan, çok daha eski ve köklü bir dinî gelenek olan Zerdüştiliktir. Nitekim Mani, Zerdüştilikten Maniheizm'in başka bir mihenk taşı olan iyilik tanrısı ve kötülük tanrısı şeklindeki *dikey düalizmi* almıştır. Zerdüştilikteki bu *dikey düalizm*, yaradılışın arka planında iyi ve kötü tanrıların var olduğunu ve metafizikten fizikî dünyaya kadar bütün bir varoluşun dikey bir şekilde tam ortadan iyi ve kötü güçlere bölünmüş olduğunu ileri sürmüştür. Gnostik düalizm ise *yatay düalizmi* savunmuş ve buna göre manevi âlem, alçaltılmış ve bozulmuş maddî âlemden daha yüksek ve daha üstün bir mertebede bulunduğu için bu iki âlem yatay bir çizgi ile birbirinden ayrılmıştır. Maniheizm hem metafizik âlemden fiziki âleme kadar yukarıdan aşağıya dikey bir şekilde birbirinden ayrılmış ama yan yana ve birbiriyle savaştan Zerdüştilikteki dikey düalizmi hem de yukarıda ve aşağıda iki katman şeklinde yer alan ve yatay bir çizgiyle birbirinden ayrılmış olan gnosisizmdeki yatay düalizmi birleştirerek kendi teolojisine eklemeyi başarmıştır. Nitekim hem Zerdüşti dikey düalizmi hem de Gnostik yatay düalizmi sentezleyerek düşünce mekanizmasını oluşturmuş olan Maniheizm, iyinin ve kötünün birbiriyle rekabet ettiği ve sonunda iyinin muzaffer olacağı şeklindeki Zerdüşti görüşü, maddî dünyanın daha üst düzey bir âlemin sahte ve çürümüş bir kopyası olduğu şeklindeki gnostik bakış açısıyla birleşmiştir.¹⁵

Maniheizm, yazılı ve sözlü misyonerlik faaliyetleri sayesinde uzak bölgelere kadar yayılım göstermiş ve o günkü dünyanın dört bir yanına yayılmayı başarmıştır. Maniheizm şu anda tamamen yok olmuş bir din olsa da, yüzyıllarca dünyanın farklı bölgelerinde düşünce kodlarıyla yaşamayı başarmıştır. Nitekim Batı Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki Avrupa kıtasında 6. veya 7. yüzyıla kadar, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun hâkimiyeti altındaki bölgelerde 8. veya 9. yüzyıla kadar, diğer bir rivayete göre en az 7. yüzyıla kadar,¹⁶ İslam'ın hâkimiyeti altındaki Yakın Doğu'da 11. yüzyıla kadar, Orta Asya'da 12. veya 13. yüzyıla kadar ve Çin'de ise 16. yüzyıla kadar yaşayan bir din olarak varlığını sürdürebilmiştir. Maniheizm, şu anda dünyada herhangi bir

¹⁴ *Cologne Mani Kodex (Concerning the Origin of Body)*, çev. Ron Cameron - Arthur J. Dewey (Montana: Scholars Press, 1979), 55; Ahmed b. Ahmed Ebi Yakub b. Cafer b. Veheb el-Maruf Yakubî, *Tarihu'l Ya'kubî* (Beyrut: Dârü's-Sadr, ts.), 1/202; Ebu Reyhan el-Bîrûnî, *Tahkikû mâ li'l-Hind* (Beyrut: Alemlü'l Kutub, 1403); Muhammed b. Abdulkerim Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* (Kum: Neşr-i Eş-Şerif'ur-Razî, 1364), 293; Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, 18,21-24.

¹⁵ "Manichaeism, Manichaean Texts from Egypt and Xinjiang" (Literature and History Bölüm.84) (Erişim 01 Mayıs 2023).

¹⁶ Ilse Rochow, "Zum Fortleben des Manichäismus in byzantinischen Reich nach Justinian I", *Byzantinoslavica* 40, (1979), 13-21.

müntesibi kalmadığı için tamamen yok olmuş tek evrensel din olarak kabul edilir. Ancak Maniheizm'in dinî öğretileri ve düşünce kodları başka din ve mezheplerin içerisinde varlığını hala korumaya devam ettiği için yeniden incelenmeye değer bir din olarak alan araştırmalarının merakını kamçulamaya devam etmektedir. Çünkü Maniheizm yüzyıllar önce görünürde yok olmuş ve müntesipleri hayatta kalmamış olsa da insan ruhuna dokunan mistik edebiyatıyla yaşayan bir din olduğu fark edilebilmektedir.¹⁷

Sâsânîler döneminde İran'ın devlet destekli resmi dinî sayılan Zerdüştlük müntesiplerinin aksine Mani ve talebeleri dini öğretilerini kayıt altına almaya ve yoğun yazı faaliyetleriyle hatta minyatür gibi görsel materyallerle mesajlarını desteklemeyi bir ressam veya sanatkâr titizliğiyle yerine getirmeye özen göstermişlerdir. Kendisinden önce ve kendi dönemindeki bütün dinlerden daha *kitabî bir din* sayılan Maniheizm'in kurucusu Mani ve öğrencilerinin geride bıraktıkları yazılı metinlerin zarafeti insanlığı büyülemeye devam etmektedir. Bu yüzden özünde misyoner karaktere sahip olan Maniheizm'in, sonradan ortaya çıkacak İslam'ın da aralarında bulunduğu diğer dinlerden çok daha "kitabî bir din" olduğu ileri sürülmüştür.¹⁸ Mani ve talebeleri sadece dini öğretilerini ustaca kaleme almakla yetinmemiş aynı zamanda farklı bölgelerdeki toplumların kullandıkları dinî kavramları olduğu gibi benimseyerek kendi öğretilerini bizzat onların din dili ile ifade etmiş ve böylece Manihezim'in evrenselliğini ortaya koymuşlardır. Nitekim Maniheizm külliyat incelendiğinde, farklı bölgelerde oturan farklı halkların dinî inançlarını içeren çok dilli ve çok dinli bir literatür fark edilmektedir. Evrensel kurtuluş mesajlarının bütün insanlığa ulaşması kaygısıyla girilen bu davet çalışmaları, çok geçmeden Maniheizm'in diğer dinlerden nispeten daha hızlı bir biçimde kıtalararası yayılımıyla sonuçlanmıştır.¹⁹ Mesajlarının kalıcı hale gelmesi için neredeyse bütün dinî mesajlarını yazıya geçiren Maniheizm,²⁰ ilginç bir paradoks olarak bugün yeryüzünde takipçisi kalmamış bir din haline gelmiştir. Nitekim Mani acımasızca öldürülmüş, takipçileri yüzyıllarca devam eden baskı ve takibatlara maruz kalmış, metinleri yakılmış veya yer altına gömülmüştür. Maniheizm Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve İslamiyet'ten çok ciddi baskılar görmüş, büyük dinler ve devletlerden ciddi darbeler almıştır. Sonuç olarak yeryüzünde bugün herhangi bir Maniheizm kalmamıştır.²¹

¹⁷ Samuel N. C. Lieu, "Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China" 303 (Tübingen, 1992); Kurt Rudolph, "Maniheizm", çev. Mustafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 382-383.

¹⁸ Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, 160; İsmailîpur, *Usture-yi Aferineş*, 15-16. Boyce, "A Reader in Manichaeism", 29.; Puech, Henri-Charles. Puech, *Le manichéisme: Son fondateur, sa doctrine* (Paris: Civilisations du Sud, 1949) Sundermann, "Manichaeism I. General Survey"; Dila Baran, *Mani ve Öğretileri* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 30.

¹⁹ *Cologne Mani Kodex*, 15-17; *The Kephalaia of The Teacher*, 41; İsmailîpur, *Usture-yi Aferineş*, 53; Dila Baran, *Roma İmparatorluğunda Maniheizm* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 23-25; Canan Seyfeli, "Maniheizm" (Çokkültürlülük Konferansı, Diyarbakır, 2005), 137.

²⁰ Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, 160; İsmailîpur, *Usture-yi Aferineş*, 15-16.

²¹ Christensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, 144; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/435; İbn Fukayha, *el-Buldan*, thk. Yusuf el-Hadi (Beyrut: Alemlü'l-Kutub, ts.), 392; İbn Haldun, *Divanu'l Muhtedei ve'l Haber fit-Tarihi'l Arab ve'l Berberi ve men Aserehum min Zewi's Şe'ni'l Ekber*, thk. Halil Şehade (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1408), 2/203; Griguyus el-Multiyu'l Maruf bi İbnu'l-İberi, *Tarihu muhtasaru'd-duvel*, thk. Antonyo Salihanî el-Yasuî (Beyrut: Daru's-şark, 1992), 1/76-77; Yakubî, *Tarihu'l Ya'kubî*, 1/159-160; İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih* (Beyrut: Daru's-Sad-Daru Beyrut, 1385), 1/389-390; Mesudî, *Mürüccü'z-zehab ve meadinu'l-cevher*, thk. Esad Dağır (Kum: Daru'l-Hicre, 1409), 3/461;

2. Mesajlarıyla Yaşayan Din: Maniheizm

Maniheizm niçin bu kadar baskı görmüş ve sonunda yok olmuştur? Dünya tarihinin en karizmatik dinî liderlerinden biri olan Mani neden öldürülmüştür? Derin bir entelektüel birikimin sahibi olarak var gücüyle kendisinden sonra mesajlarının ebedi kalmasını isteyen Tanrı'nın bu son elçisinin mesajları neden kökten yok olmaya maruz kalmıştır? Dinler tarihi açısından son derece önemli olan bu soruların cevabını ne Mani'nin şahsiyetinden kaynaklı bir kusurda ne de takipçilerinin dini tebliğ performanslarındaki yetersizlikte aramak gerekir. Bu soruların cevabı tamamen Mani ve öğrencilerin yaydıkları mesajların içerikleri, dünya hayatına getirdikleri yorumları ve dinî programlarında aramak gerekir. Her şeyden önce Maniheizm'in bu maddi dünya ve bu dünyanın efendisi olan bedenlenmiş insanla bir problemi vardı. Bu bağlamda Maniheizm insanlığa önerdiği dini programlarıyla²²dünyayı ve insanı yok oluşturan sakıncalara sahipti. Çünkü Maniheizm tarımı, hayvancılığı, üretimi, doğurganlığı ve dünya yönetimini hiçe sayan hatta bunlara karşı konumlanan öğretileriyle dünyanın ve insanlığın sonunu hazırlamaya çalışmıştır. Bunu fark eden dinler ve iktidarlar Maniheizm'i yok ederek dünyanın ve insanlığın geleceğini garanti altına almak istemiştir. Maddeyi bütün kötülüklerin anası ve kaynağı olarak gören Maniheizm, bütün maddî formların yıkılması gerektiğine inanarak aslında dünyalı olmak, dünyada yaşamak, bedenle barışık olmak, dünyayı imar etmek ve insanlık için bu dünyayı cennete çevirmek isteyen her din ve iktidarın karşısına düşman olarak dikilmiştir. Eğer bir din dünyaya ve dünyalılara hitap etmiyorsa, dünyevî programlara sahip değilse, yeryüzünü değil tamamen ölüm sonrası hayatı öneriyorsa, yeryüzünde bir yabancı, bir sürgün, bir mahkûm ve bir gurbetçi olarak kendini görüyorsa, böyle bir dinin uzun süre hayatta kalması ya da dünyalı olmaya aday düşünceler ve kurumlarca kabul edilmesi olanaksız görülecekti ve en nihayetinde her daim vatan hasretiyle ağlayan bu yabancı gurbetçi sürgünü anavatanına geri göndermek gündeme gelecekti.²³

Tarih boyunca filozof, mistik, sûfi, aydın ve entelektüel karakterlerin, ortodoksî dinlerin zahir uleması ve iktidarlar tarafından dışlanırken halkın zahirî dinini merkeze alıp önemsemelerinin sebeplerini de burada aramak gerekir. Hem iktidar vasıtasıyla dünyaya yayılmak isteyen dinler hem de dinlerin atları sırtında dünya hâkimiyetini arzulayan iktidarların aslında seçkinleri değil aksine kitleleri ve yığınları peşinden sürüklemek amacıyla taharet ve ilmihal dini olan halk dindarlığına daha çok muhtaçtır. Halk kitlelerinin reel yaşamına dair yüzeysel programlarla yetinen zahiri dini düşünceler, seçkin filozof ve mistiklerin afaki ve göksel öğretilerinden ziyade, ödül-ceza odaklı kitlelerin halk dindarlığına şans vermek isterler. Bu bağlamda Maniheizm'in bir boyutuyla dünyevî

Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrut: Dâru'n-Sâdirûn, 1995), 2/24; Ebu'l-Farac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-umem ve'l-muluk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abudlkadir Ata (Beyrut: Dâru'l -Kutubi'l- İlmîyye, 1412), 2; Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, 26; İslam tarihinde genel olarak Mani zındıklıkla suçlanır ve düalist olarak tanıtılır. Bk. İbn Fukayha, 1416 HK., 392; Mesudî, *Mürûcû'z-zeheb ve meadinu'l-cevher*, 1/273-275; 3/461; Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Kırkambar Yay., 1999), 96.

²² Ebu'l-Farac Muhammed b. Ebi Yakub İshak el Maruf bi'l-Warrak İbn Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997), 396; Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, 24-25; Boyce, "A Reader in Manichaeism"; İsmailîpur, *Usture-yi Aferineş*, 21; Vamekî, *Nivişteha-yi Mani ve Maneviyan*, 33; İskender Oymak, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 85-87.

²³ Vamekî, *Nivişteha-yi Mani ve Maneviyan*, 66; Meçin, *Mani ve Maniheizm*, 132.

olan dinler tarafından dışlandığı, bastırıldığı ve yok edildiği görülmektedir. Ortodoksî dinlerin bu yöneliminde çok haklı gerekçeleri de vardır: Eğer Maniheizm yayılırsa, dünyadaki üretkenlik, doğurganlık, imar ve iktidar yok olacak ve uzun vadede insanlığın sonu gelecektir. Bütün donanımı, kalıcı ve ebedi olma çabası ve insanüstü performanslarına rağmen Maniheistlerin yok oluşunun, bizzat Maniheist mesajlara kaynaklık eden kendi iç dinamiklerden mütevellit olduğu görülmektedir.²⁴

Peki, Manihezim yalnızca fantastik bir düş, insanla ve dünya ile hiçbir bağı olmayan, temelsiz ve anlamsız bir dinî çaba mıydı? Bu sorunun cevabı insan, dünya ve varlığa Maniheizm'in getirdiği bakış açısında yakalamak mümkündür. Doğrusu Mani, oluş ve bozuluş halinde (kevn u fesad) olan dünyayı ve ölümlü olan insanı gözlemliyordu. Gerçekten de tümel bir bakış açısıyla evrene ve insana bakıldığında, maddî varoluşun geçici ve yok hükmünde olduğu açığa çıkıyordu. Maninin feryadı, belki de sınırsız insan ruhunun kendisine layık olmayan bir dünyada, beden kafesindeki varoluş sancısının bir dışa vurumu idi. Adaletle yönetilmeyen halkı zalim olan bir karyede, maddî ağların ve bağların manyetik cazibesi altında, hantal bir bedenin içerisinde insan ruhunun çektiği acıları dindirmek için içtenlikli bir arayış halinde olan Mani'nin seslendirdiği ağıtlar hikmetten yoksun temelsiz haykırışlar değildi. Mani'nin feryadını, insanın bu karanlık ve soğuk yer kürede çektiği varoluşsal acıların, ölümsüzlük arayışının ve çekilen psikolojik bunalımların giderilmesi ve teskin edilmesi için her aydın ve ruhanî liderin gösterebileceği samimi ve aynı zamanda çaresizce çırpınışları olarak okumak mümkündür.

Maniheizm de gerçekten Mani gibi öldü mü? Dinler tarihi kitaplarında Maniheizm'i tarihe karışmış ve şu anda yeryüzünde tek bir takipçisi olmayan soyu tükenmiş bir din olarak okuyabiliriz ancak düşünce ve dinler tarihi izleğini takip ettiğimizde ne Mani'nin öldüğü ne de Maniheizm'in yok olduğunu rahatlıkla tespit edebiliriz. Nitekim bütün kıyımlara ve katliamlara rağmen Mani'nin sonraki asırlar boyunca farklı kisveler ve karakterler üzerinden defalarca yeniden doğduğunu, Manihezim'in ise mesajlarıyla günümüze kadar varlığını farklı dinî düşüncelerle koruduğunu fark edebiliriz. Maniden sonra Maniheizm bütün baskılara ve sindirmelere rağmen yüzyıllarca varlığını korumasının yanı sıra,²⁵ İslam öncesi Sâsânî İran'ında 300'lerde Bundus'la, 500'lerde de Zerdüş Hurkan ve Mazdek'le tekrar tekrar dirildi²⁶ ve Sâsânîlerin yıkılışını hızlandıran en önemli faktörlerden birine dönüştü. İslam sonrasında ise bizzat İslam cübbesi altında, İbnü'l-Mukaffa' (ö.142/759), Babek Hurrâmdin (ö. 223/838), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Ahmed Gazzâlî (ö. 520/1126), Aynulkudat Hemedânî (ö. 525/1131), Yahya Sühreverdî ve Mevlânâ Celâleddîn (ö. 672/1273) gibi karakterlerle yeniden dirildi.²⁷ Bunların yanı sıra İslam düşünce tarihine gnostik

²⁴ Muhsin Selgi - Şuca Ahmenvend, "Nisbet-i Arman ve Vakiiyet der Endişe-yi Siyasi-yi Zertuş, Mani ve Mazdek der Dovre-yi Sâsânî", *Pejuheşname-yi Ulum-i Siyasi 2*, (1397), 22; Meçin, *Mani ve Maniheizm*, 78.

²⁵ Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, 15; Boyce, "A Reader in Manichaeism", 3-4.

²⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 416; Seyyid Ali Mehdi Nakavi, *Akayid-i Mazdek* (Tahran: Seyyid Ali Mehdi Nakavi, Akayid-i Mazdek (Tahran: Muessese-yi Matbuati-yi Atayi, ts.), 57; Abdülhuseyn Zerinkub, *Tarih-i İran Bad ez İslam* (Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, 1362), 180-181; Ehsan Yarshater, "Mazdakizm", *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 3/995; Arthur Emanuel Christensen, *Saltanat-i Kubâd ve Zuhur-i Mazdek*, çev. Ahmed Birşek (Tahran: İntişarat-i Tahurî, 1374), 105.

²⁷ Ali Rıza Hayderi vd., "Menşe-i Tasavvuf-i Siyasi der İran ve Tahlil-i An Ber Esas-i Nazariye-i Gofteman-i Lakau ve Muvâ", *Fasılname-yi İlmi-yi Edebiyat-i İrfani-yi Danişgah-i Ez-zehra 28* (1401), 170-174.

düşünceleriyle iz bırakmış olan İsmailîler, İhvân-ı Safâ ve tasavvuf akımları halinde de kendini gösterdi. İsimleri anılan bu kişiler ve hareketlerin yanı sıra Yarasanîlik (Ehl-i Hak) ve Yezidîlik gibi gnostik fırkalardan geride kalan eserler incelendiğinde Maniheizm'in ölmediği ve mesajlarıyla yaşamaya devam ettiği rahatlıkla anlaşılabilir.²⁸

Maddenin ışığı veya nuru engelleyen bir perde ve engel olduğu bu yüzden bedenden soyutlanmakla (hıl'atu'l-ebdan) ışığa ulaşılabilceğini savunan *şühûdî irfanın* dinî edebiyatı büyük oranda Maniheist kodlar taşır. Bedensel formu yaradılışın mükemmel formu olarak güren Zerdüştîliğin kutsal gitî anlayışı ile bedeni, Tanrı'nın bir aynası ve tecelligâhı olarak kabul eden Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve öğrencilerinin savunduğu *vücûdî irfanın* aksine dünya zindanına ve beden kafesine nurlar âleminden düşmüş insanın trajik yaradılışına ağıtlar yakan *şühûdî irfanın mistik edebiyatı*, Maniheist düşünce kodlarıyla doludur. Kötülüğün kaynağını maddeye bağlamak, buradan hareketle bütün bedensel formları ruhun hapisanesi olarak kabul etmek ve ahlak ile kurtuluşu bu maddî formlardan arınmak ve uzaklaşmakla doğrudan bağlantılı görmek *şühûdî irfan* ile Maniheist gnosizmin müşterek edebiyatının adeta kalbini oluşturmaktadır.²⁹

Maniheizm'in gnostik edebiyatını seslendiren İslam sonrası ilk dönem örnekleri İhvân-ı Safâ risalelerinde karşımıza çıkar. Risaleleri boyunca İhvân-ı Safâ'nın en çok vurguladığı temalardan biri, insanın ilahi/nurani ruhunun kendisine layık olmayan karanlık beden hapisanesine kilitlemesi ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan insanın varoluşsal trajedisidir. İhvân-ı Safâ risaleleri incelendiğinde, asıl temanın ya da en azından ana konulardan birinin insan ruhunun dünya cehenneminde ve beden kafesinde yaşadığı acılara yakılan ağıtların teşkil ettiği görülmektedir. İhvân-ı Safâ'nın risaleleri boyunca getirdiği sembolik hikâyelerde, insanın anavatanından veya nurlar âleminden karanlık dünya hapisanesine düşüş trajedisi ve bunun sonucunda katı bir sürgün hayatını geçiren nurani ruhun feryatları seslendirilir. Bu risalelerin hem içerikleri hem de örnek olarak verilen sembolik hikâyeler, insanın ruhani ve maddi düalist karakterinden kaynaklı varlık sancılarına dikkat çekilir. Burada sadece İhvân-ı Safâ'nın risalelerindeki sembolik hikâyelerden biri olan şehzade hikâyesini hatırlamak yeterli olacaktır: Hikâyede kralın oğlu şehzade evlendirilecektir. Düğün gecesi saraydan ayrılan, gece karanlığında yolu bir çöle açılan ve orada gördüğü bir barınakta uykuya dalan şehzade, sabah aydınlığına kadar gelini hayal ederek ölü bir kadın kadavrasına sarılır. Sonunda aşkla sarılıp sevdiği ve gelin diye sevgili zannettiği varlığın aslında ölmüş, kokuşmuş, kan ve irin akıtan tiksindirici bir yaşlı kadın cenazesi olduğunu fark ederek uyanır.³⁰ İhvân-ı Safâ'nın bu sembolik hikâyesinde başkarakter olan şehzade, nurlar âleminden karanlık yeryüzüne gönderilen Tanrı'nın elçisi veya temsilcisi olan insanı sembolize eder. Şehzadenin gece karanlığında aşkla sarılıp sevdiği yaşlı kadın, bedeni temsil eder. Gece karanlığının bitmesi ve sabah aydınlığının doğması, dünyada insanın yaşadığı derin

²⁸ İbrahim Karaca, "Maniheizm İnancının Ehl-i Hak İnancına Etkileri", *Turkish Studies - Religion* 17/3 (2022), 265-275; Seyfeli, "Maniheizm", 144-145.

²⁹ Meçin, *Mani ve Maniheizm*, 79.

³⁰ İhvân-ı Safâ, "Fî keyfiyeti'd-da'veti ila'l-Lâh", *Resâilu İhvân-ı Safâ ve hullânu'l-vefâ* (Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1992), 4/162-164; İhvân-ı Safâ, "Allah'a Davet'in Şekli Hakkında", çev. Mehmet Vural, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, thk. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2014), 4/128-129; Nusret Taş, *Din Felsefesi Bağlamında Alegorik Felsefi Hikâyeler: İhvân-ı Safâ Risâlelerindeki Alegorik Felsefi Hikâyeler* (Ankara: İlâhiyat Yay., 2021), 63-70.

gafleti ve bellek yitiminin vahiyle veya nurani bilinçle insanın uyanışını ifade eder. İhvân-ı Safâ'nın getirdiği bu hikâyede, tıpkı Manihesit metinlerde yer aldığı ve devamlı vurgulandığı gibi, insan ruhu yüce âlemden alçak bir âleme düştüğünü, bu alçak âlemdeki karanlıktan veya bellek yitiminden dolayı özü itibariyle iğrenç olan maddi albenilere ve cazibelere tutkun hale geldiğini ancak ışık veya kurtarıcı bilgi sayesinde maddi dünyanın cazibelerinin sabah aydınlığında net bir şekilde tiksindirici ve yabancı olduğunu fark eder.

İnsanın düşüş trajedisine yakılan Manihesit ağıtların İslam sonrası izlerini en iyi yansıtan numuneler, İhvân-ı Safâ risaleleriyle tetiklenen, İbn Sînâ ile başlatılan ve birçok mistik şahsiyet tarafından sürdürülen kuş hikâyelerini yazma geleneğidir. Sembolik bir formda diğer bir ifadeyle kuşların diliyle yazılmış olan bu hikâyelerde, insan ruhu genel olarak bir kuşa ve insan bedeni ise kuşun esir edildiği bir kafese benzetilmiştir. İnsani ruhun bu dünyada ve beden içerisinde yaşadığı acılar ve varoluşsal sancılar ise kuşların kafesten kurtulmak için gösterdikleri çabalar ve çırpınışlarla betimlenmiştir.³¹ İslam dünyasında kuş risalelerinin temelini atan İbn Sînâ'nın geride bıraktığı *Hay b. Yakzân*, *Risâletü't-tayr* ile *Selaman ve Absal* isimli sembolik hikâyelerin içerikleri incelendiğinde, Maniheist edebiyatın ölmediği ve bu hikâyelerle varlığını sürdürdüğü fark edilebilmektedir. Nitekim bu sembolik hikâyelerde, yüce bir âlemden karanlık bir âleme düşen insanın, ruhuna layık olmayan bir diyarda yaşadığı gurbet ve sürgünün yarattığı acılar ve ıstıraplar betimlenir.³²

Maniheizm'in ölmediği ve mesajlarıyla yaşadığını gösteren İslam sonrası en iyi örnekler arasından İşrak teosofu Sühreverdi'nin kaleme aldığı sembolik hikâyeleri sayılabilir. Adeta

³¹ Bk. İbn-i Sînâ, *Risâletü't-tayr*, thk. Muhammed Hüseyin Ekberî (Tahran: İntişârât-i Zehra, 1370); Ebu Hamid Muhammed Gazzali, "Risâletü't-tayr", *Mecmuatu Resâil el-İmam Gazzalî* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1416); "Risâletü't-tayr", *Resâliü İbn Sînâ* (Kum: İntişârât-i Bîdar, 1400); Necmeddîn Dâye Râzî, "Risâletü't-tuyûr", çev. Derya Örs, *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler* (İstanbul: İnsan Yay., 2004);

³² İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Mahmud Şihabî (Tahran: Neşrü'l Belâğ, 1339), 151; İbn-i Sînâ, *Tis'ü resâ'il fi'l-hikmeti ve't-tabîyyat* (Beyrut: Daru'l-arab, 1326), 125-139; Hace Nasiruddin Tusi, *Şerhu İşârat ve't-tenbîhât* (Kum: Neşru'l Belaga, 1375), 324-329; Abdurrahman Camî, *Salaman ve Absal*, thk. Reşid Yasimi (Tahran: Kitaphane-i Şark, 1306), 91; Henry Corbin, *İbn Sînâ ve Temsil-i İrfanî*, çev. İnşaulah Rahmetî (Tahran: İntişârât-i Sofya, 1392), 367-408; Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-müteâliye fi esfâri'l akliyyeti'l erbaa* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1981), 8/357-358; Erdoğan Uludağ, *Vak'aya Dayalı Bir Eser Olarak Lâmi'î Çelebi'nin Salâmân u Absâl Mesnevisi: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin-Sadeleştirme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997); Erdoğan Uludağ, "Lami'î'nin Salâmân u Absâl Adlı Mesnevisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997), 67-77; Seyyid Hasan Emin, "Selâmân u Ebsâl: Üstûre-i Yûnânî der Menâbi'-i İrânî", *İranşinasi* 15/4 (2004), 135-747; Muhammed Kerîmî Zencânî, "Selâmân u Ebsâl", *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Teşeyyuc*, (ts.), 233-234; İbn Sînâ, "Hay bin Yakzân", *Resâilu İbn Sînâ* (Kum: İntişârât-i Bîdar, 1400), 132; İbn Sînâ, İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân: Ruhun Uyanışı*, çev. Yusuf Özkan Özburun vd. (İstanbul: İnsan Yay., 2013), 282-303; Sühreverdi, "fi Hakîkati'l Aşk", *Mecmua-yi Musannefât* (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1375), 3/300; Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 1/291-293; Abdurrahman Bedevî, *Hay b. Yakzân li'bni Tufeyl* (Kahire: Turrasu'l-insaniyye, 1995), 1/212-212; Şerafettin Yaltkaya, "Hayy'ibni Yakzân Tercemesi", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Ustadı İbn Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 52-88; Taki Purnamdariyân, *Remz ve Dastanhâ-yı Remzî der Edebi-i Farsi* (Tahran: İntişârât-i Sohan, 1390), 428-441; Sühreverdi, *Risâletü't-tayr*, thk. Henry Corbin vd. (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutâlâât ve Tahkikât-i Ferhengî, 1375), 3/198-205; Ömer bin Sehlân Savî, *Şerhu Risâletü't-tayr* (Tahran: İntişârât-i Zehra, 1370), 16-63; Derya Örs vd., *İslam Felsefesi'nde Sembolik Hikâyeler: Derleme* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997).

Maniheist bir edebiyatla yazıldığı anlaşılan bu hikâyelerden biri, Sühreverdî'nin *Batı Sürgün Hikâyesi* (*Kıssatu'l-ğurbeti'l-ğarbiyye*)'dir. Bu gnostik ve sembolik hikâyeye, insanın ışıklar âleminden karanlık maddî âleme düşüşünü, halkı zalim olan şehir sakinleri tarafından kuyuya hapsedilmesini, orada uğradığı bellek yitiminden sonra Baba'dan gelen mektupla uyanışını ve bin bir zahmetle girdiği ruhanî yolculukla yeniden anavatani olan ışıklar âlemine yükselişini aktaran bir ağıt niteliğini taşır. Hikâyede ravi Maveraünnehir'den kuşları avlamak üzere kardeşi Asım ile birlikte Kayrevan şehrine düşmektedir. Bu sembolik rivayette, aslında ravi ve Asım aynı kişi olup ravi insanın ruhu/nefsi ve Asım ise aklını sembolize etmektedir. Şeyh Hadi Ebu'l-Hayr'ın çocukları olarak Maveraünnehir'den yola çıkmaktadırlar. Burada hayrın babası ve iyiliğin kaynağı olan Baba ya da Tanrı'nın çocukları olarak nurlar âlemi olan Maveraünnehir'den ışık parçaları olan kuşları/ruhları avlamak/kurtarmak için iniş (hubût) seferine çıkarlar. Halkı zalim şehir olan Kayrevan'a düşüş, bir ışık parçası olan insan ruhunun dünyaya düşüşüne işaret etmektedir. Ravi ve kardeşi Asım Kayrevan'da karanlık ve derin bir kuyuya atılmaktadır. Hz. Yusuf'un merhametten yoksun kardeşlerinin mitik kurgusunu da andıran bu ifade, materyal dünyanın karanlıkları içerisinde yaşayan insanların kötücül potansiyeline, adaletten uzak dünyadaki muktedirlerin zalim karakterlerine gönderme yapılmaktadır. Buradaki kuyu ise büyük olasılıkla ruhu hapseden maddî ve karanlık dikey insan bedenini sembolize eder. Hikâyenin aktarıcısı ravi ve kardeşi Asım kuyuda bir bellek yitimi veya gaflet halini yaşamış olacaklar ki çok geçmeden muştular ülkesi Sebe'den gelen Hüdhüd anavatandan ve Baba'dan mesajlar getirir, Rahman ve Rahîm'in adıyla başlayan mektup kuyudan ve halkı zalim olan şehirden kurtuluş yolunu öğretir. Bu mesajlar ışığında harekete geçen ravi dünyevî albenileri sembolize eden karısını öldürerek geride bırakır ve Nuh'un tufandan kurtuluş gemisine binerek gece gündüz demeden yol almaya devam eder. Hüdhüd muştulu mesajlar ya da vahiy getirdikten sonra artık Asım kaybolur. Çünkü vahyin yol göstericiliği devreye girdikten sonra artık materyal dünyada yalnızca işe yarayacak olan akla ihtiyaç kalmaz. Çünkü bu metafizik-ruhanî sefer kardeş Asım yani akılla kat edilecek bir yol değil aksine gnostik kurtarıcı bilgiyle veya vahiyle kat edilecek bir yoldur. Hüdhüd'ün muştulu mesajları ve kurtarıcı öğretileri ışığında ya da Baba'dan gelen mektup rehberliğinde gerçekleşen yükseliş (suûd) seferiyle ravi anavatana ulaşır.³³

Bir ışık ve nur parçası olan insanın nurlar âleminden düşüş trajedisini ve anavatana yeniden yükseliş seferini ele alan Sühreverdî'nin *Batı Sürgün Hikâyesi*'ndeki kurgu, Mani öncesi yazılmış ve adeta sonradan zuhur edecek olan Mani'nin yol haritasını çizmiş olan İnci ilahisi ile birebir örtüşmektedir. Maniheizm'in bütün derdi, karanlık maddî dünyaya düşmüş ve karanlık beden kafesine kilitlenmiş nuranî ışık parçası olan insan ruhunu kurtarmak ve asıl vatani olan ışıklar âlemiyle yeniden birleştirmektir. Bütün Manihesit öğretiler, yazılar, resimler, minyatürler, ahlaki öğütler ve dinî ritüellerin neredeyse tamamı bu edebiyat etrafında dönmektedir. O halde Maniheizm'deki şu izleğin asla yok olmadığı ve günümüze kadar varlığını sürdürdüğü söylenebilir:

³³ Sühreverdî, "Kıssatü'l-ğurbeti'l-ğarbiyye," *Mecmua-yi Musannefât* (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1375), 2/276; Taki Purnamdariyân, *Akl-ı Surh: Şerh ve Te'vil-i Dastânâ-yi Remzî-yi Sühreverdî* (Tahran: İntişârât-i Sohan, 1390), 365-396; Purnamdariyân, *Remz ve Dastânâ-yı Remzî*, 441-444; Henry Corbin, *İslam-i İran: Çeşmendâze-yi Felsefî ve Manevî*, çev. Seyyid Ziyauddin Dehşir (Tahran: İntişârât-i Sofya, 1391), 2/401-440; Buşra Arslan Meçin, *Sühreverdî'nin Akl-ı Surh, Kıssatü'l-ğurbeti'l-ğarbiyye ve Âvâz-i Per-i Cibrîl İsimli Sembolik Hikâyelerinin Tahlîli* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 131-173.

Işık parçası olan insan nefsi veya ruhunun ışıklar âleminde şeytanî bir kökene sahip olan maddî dünyaya ve maddî insan bedenine düşmesi, burada unutkanlık, baygınlık, bellek yitimi veya gaflete dalması, kurtarıcı elçiler tarafından gelen gnostik/irfanî mesajlarla uyanması, uyanıştan sonra eskatik temrinler ve riyazetle ruhanî bir yolculuğa koyulması ve sonunda ait olduğu anavatanına yeniden kavuşarak ışığın kaynağıyla birleşmesi. Özellikle kötülüklerin anası veya kaynağı olarak görülen dünya ve beden gibi bütün maddî formların ve kalıpların kötücül bir potansiyelin ürünü veya mamulü olarak algılanması ve ışıkla kurulacak olan irtibatı engellediği için delinmesi ve yırtılması gereken zindan duvarları olarak tasavvur edilmesi şeklindeki Maniheist düşünce izleğinin Sühreverdî başta olmak üzere İslam irfanının merkezî izleklerinden biri olarak hayat bulmaya devam ettiği söylenebilir.³⁴

Burada önemine binaen Maniheizm'deki göksel ikiz düşünce kodunun da Sühreverdî tarafından ustaca kullanıldığına da dikkat çekmek hikmetin zamanlar üstü ruhunu ve ayak izini takip etmede yararlı olabilir. Nitekim Sühreverdî'nin bir diğer meşhur sembolik hikâyesi olan *Kızıl Akıl (Akl-ı Surh)* risalesinde göksel ikiz hikâyenin asıl kahramanına dönüşmektedir. Ben dili ile hikâyeyi bizzat yaşadktan sonra anlattığı sezilen ravi veya salık, misâl âleminde *yaradılışın ilk çocuğu* olarak kendisini tanıtan, saç ve sakalı kızıl olduğu için Kızıl Akıl olarak adlandırılan göksel ikiz karakterini canlandırır. Bu hikâye kuşların dili ile başlar. Kuşların dili ile Sühreverdî'nin kastettiği dil, aslında din dili ve sembolizmdir. *Kızıl Akıl* hikâyesi neredeyse tamamen sembolizmi ifade eden kuşların diliyle yazılmıştır. Salık bir sabah *kadınlar hücrelerinden çıkar ve sahraya gider*. Sahrada saç ve sakalı kızıl bir yaşlı bilge ile karşılaşır. Salık, onu tanımak istediğinde o, anavatanından kopmadan önce beyaz ve nuranî olduğunu ancak başka bir diyara atıldıktan sonra ve karanlık bir çukura girdikten sonra nurun karanlıkla birleşmesinden dolayı kızıl bir renge büründüğünü ifade eder. Daha sonra salık ile göksel ikiz olan Kızıl Akıl arasında insanî düşüş ve yükselişin trajik seferini konu alan uzun bir diyalog başlar. Sühreverdî bu hikâyede, dünyanın ve bedeninin maddî ağırlar ve bağlarıyla çevirili olduğu nasutî atmosferi *kadınların hücreleri* olarak betimler ve buradan uçsuz bucaksız varoluşu sembolize eden *göksel âlem* veya *sahraya çıktığını* belirtir. Salikin misâl âlemini sembolize eden sahrada *asil beni* ile yani *göksel ikizi* veya *nurani aslıyla* mülakat eder. Nurun ve karanlığın bir araya geldiği bu düalist varlık artık ne siyah ve karanlık ne de beyaz ve aydınlık bir karakterdir aksine bu ikisinin bir karışımı ve düalist bir renge bürünmüş olan Kızıl Akıl'dır. Sühreverdî'nin sahrada veya misâl âleminde karşılaştığı ve kendisinden afaka ve enfüse dair gnostik/irfanî bilgiler aldığı Kızıl Akıl, aslında salık olan Sühreverdî'nin hakiki beni, öz varlığı, bizzat kendisi veya göksel ikizidir. Burada salık ile göksel ikizi olan Kızıl Akıl arasında cereyan eden karşılıklı konuşma ise diyalog gibi görüldüğü halde aslında bir monologdur. O halde, Mani'nin Taum veya Nercemik olarak isimlendirdiği ve ondan kurtarıcı gnos veya irfan öğrendiğini belirttiği göksel ikizin, Sühreverdî'nin Kızıl Akıl olarak yeniden canlandırıldığı görülmektedir.³⁵

³⁴ Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, 167,169; Gnoli, *Ez Zerdüş ta Mani*, 94; Vamekî, *Nivîşteha-yi Mani ve Maneviyan*, 61,66; Sühreverdî, "Hikmetü'l-İşrâk", *Mecmua-yi Musannefât* (Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1373), 2/156; Sühreverdî, "Kıssatü'l-ğurbetü'l-ğarbiyye,"; Sühreverdî, *Safir-i Sîmurg*, 3/314-316; Şemseddin Muhammed Şehrezûrî, *Resâilü'ş-şecereti'l-ilahiyye fi ulûmi'l-hakâiki'r-rabbaniyye* (Tahran: Muessese-i Hikmet ve Felsefe-yi İnan, 1383), 368,434; Purnamdariyân, *Akl-ı Surh*, 38; Henry Corbin, *Mabed ve Mükâşefe*, çev. İnşallah Rahmetî (Tahran: İntişârât-i Sofya, 1390), 194-204; Henry Corbin, *İnsân-i Nurânî der Tasavvuf-i İranî*, çev. Feramerz Cevâhir Neyâ (Tahran: İntişârât-i Gulban, 2013), 44-45; Corbin, *İslam-i İnan*, 2/379; Gulam Huseyin İbrahim Dinani, *Şuâ-i Endişe ve Şühûd der Felsefe-yi Sühreverdî* (Tahran: İntişârât-i Hikmet, 1393), 439.

³⁵ Purnamdariyân, *Akl-ı Surh*, 232-234; Corbin, *İslam-i İnan*, 2/347-379; Purnamdariyân, *Akl-ı Surh*, 225-280; Meçin, *Sühreverdî'nin Akl-ı Surh, Kıssatü'l-ğurbetü'l-ğarbiyye ve Âvâz-i Per-i Cibrîl İsimli Sembolik Hikâyelerinin Tahlîli*, 44-124.

Sonuç

Maniheizm'in kurucusu Mani, önceki nebevî hikmetten istifade ederek yeni ve özgün bir dinî düşünce sistemini kurmuş ve bu yeni dinin kurtuluşa vesile olacağına kanaat getirdiği öğretilerini bütün dünyaya yaymaya çalışmıştır. Bütün mesajlarını kayıt altına alarak dinin tahrifattan ve yok oluştan uzak kalmasını garanti altına almaya çalışan Mani, sözlü ve yazılı dinî edebiyatıyla yüzyıllarca varlığını sürdürmüştür. Tıpkı Mani gibi, öğrencileri de yazı ve resmi ustaca kullanarak gnostik akımların sırlı kalma temayüllerinin aksine bütün dünyalılara mesajlarını ulaştırmayı hedeflemiştir. Ruha dokunan etkili mesajlarıyla dünyada hızla yayılan Maniheizm, kısa süre içerisinde kıtalararası yayılım imkânını elde etmiştir. Ancak Mani ve öğrencilerinin dinlerini yaymak üzere başlattıkları insanüstü faaliyetleri, dinin etkili edebiyatı, yazınsal ve görsel eserleri, dünyaya yayılımı ve kitleler hatta emirler tarafından kabulü bile Maniheizm'i doğduğu coğrafyadan göç etmek zorunda kalmaya engel olamamıştır. Çünkü Maniheizm'in maddi dünyaya, üretime, üreme ve çoğalmaya karşı geliştirdiği katı tutumu, ana dinî gelenekler ve iktidarları derinden rahatsız etmiş ve katı baskılar sonucunda takipçileri yeryüzünde tamamen silinmiştir. Ancak bugün yeryüzünde Maniheizm'in hiçbir takipçisi kalmamış olsa da sonraki dinî gelenekler içerisinde kılık değiştirerek varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Nitekim Maniheizm'in, İslam öncesi Sâsânî döneminde Mazdek gibi dinî-siyasi karakterler ve İslam sonrası dönemde ise İbn Mukaffâ, Babek Hurrâmdin, Hallâc-ı Mansûr, Ahmed Gazzâlî, Aynulkudat Hemedânî, Yahya Sühreverdî ve Mevlânâ Celâleddîn gibi kişilerin yanı sıra İhvân-ı Safâ gibi bir hareketi, İsmailîlik gibi bir mezhebin ve İslam Tasavvufu gibi bir akımın içerisine nüfuz ettiği anlaşılmıştır. Çalışmada, Maniheist mesajların İslam sonrası dönemler de varlığını sürdürdüğü İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ ve Yahya Sühreverdî'nin eserlerinde geçen içeriklerle temellendirilmiştir. İhvan-ı Safa'nın risaleleri boyunca işlenen insanın ruhunun gurbet ve sürgün trajedisi, İbn Sînâ'nın Hay b. Yakkân ile Selaman ve Absal isimli sembolik ve gnostik hikayelerinde Maniheist mesajların varlığı tespit edilmiştir. Bunların arasından özellikle İshrâk teosofu Sühreverdî'nin sembolik hikâyelerde ele aldığı mistik ve gnostik düşüncelerin Mani'nin gnostik düşünceleriyle önemli ortaklıklara sahip olduğu fark edilmiştir. İnsanın düşüş ve yükseliş felsefesini ele aldığı *Batı Sürgün Hikâyesi* ve göksel ikizle mülakatı ele aldığı *Kızıl Akıl* hikâyesinde Sühreverdî'nin adeta dirilen Mani'ye dönüştüğü görülmüştür. Buradan hareketle, şu anda yeryüzünde hiçbir müntesibi kalmadığı anlaşılan ve ölü dinler arasında sayılan Maniheizm'in, öğretileri ve mesajlarıyla yaşamaya devam ettiği ve farklı dinsel düşüncelerin kisvesi altında hayat bulan bir din olarak varlığını sürdürdüğü sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Abdulcabbar, Kadi Ebi'l Hasan. *el-Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl, el-firak gayrül-İslamiyye*. thk. Mahmud Muhammed Kasım. Kahire: ed-Darü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, 1958.
- Aktulga, Midhat. *Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecusîlik, Sabîlik, Manicilik)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Alıcı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. İstanbul: Divan Yay., 2018.
- Amuzgar, Jale - Tefezzuli, Ahmed. *Usture-i Zendegi-yi Zertuşst*. Tahran: Neşr-i Çeşme, 9. Basım, 1389.
- Baran, Dila. *Mani ve Öğretileri*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Baran, Dila. *Roma İmparatorluğunda Maniheizm*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bedevî, Abdurrahman. *Hayy b. Yakzân li'l-bni Tufeyl*. Kahire: Turrasu'l-insaniyye, 1995.
- Bîrûnî, Ebu Reyhan el-. *Tahkikâ mâ li'l-Hind*. Beyrut: Alemlü'l Kutub, 1403.
- Bîrûnî, Muhammed b. Ebi Reyhan Muhammed b. Ahmed el-. *el-Âsâru'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye*. Kahire: Mektebu's-Sakafetu'd-Diniyye, 1428.
- Boyce, Mary. "A Reader in Manichaeism in Middel Persian and Parthian". *Acta Iranica*, Leiden: Brill, 1975.
- Boyce, Mary. *Edebiyat-i Manevi*. çev. Umud Behbehanî - Hasan Tehamî. Tahran: İntişârât-i Bundahişn, 1386.
- Cologne Mani Kodex (Concerning the Origin of Body)*. çev. Ron Cameron - Arthur J. Dewey. Montana: Scholars Press, 1979.
- Camî, Abdurrahman. *Salaman ve Absal*. thk. Reşid Yasimi. Tahran: Kitaphane-i Şark, 1306.
- Zebur-i Manevi*. çev. Charles Robert - Ebulkasım İsmailpur. Tahran: İntişârât-i Usture, 1388.
- Christensen, Arthur Emanuel. *İran der Zaman-i Sâsânîyan*. çev. Reşid Yasemî. Tahran: İntişârât-i Sada-yi Muasir, 1388.
- Christensen, Arthur Emanuel. *Saltanat-i Kubâd ve Zuhur-i Mazdek*. çev. Ahmed Birşek. Tahran: İntişarat-i Tahurî, 1374.
- Corbin, Henry. *İbn Sînâ ve Temsîl-i İrfânî*. çev. İnşauallah Rahmetî. Tahran: İntişârât-i Sofya, 1392.
- Corbin, Henry. *İnsân-i Nurânî der Tasavvuf-i İrânî*. çev. Feramerz Cevâhirî Neyâ. Tahran: İntişârât-i Gulban, 2013.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim Yay., 9. Basım, 2013.
- Corbin, Henry. *İslam-i İnan: Çeşmendâze-yi Felsefi ve Manevi*. çev. Seyyid Ziyauddin Dehşir. Tahran: İntişârât-i Sofya, 1. Basım, 1391.
- Corbin, Henry. *Mabed ve Mükâşefe*. çev. İnşauallah Rahmetî. Tahran: İntişârât-i Sofya, 1390.
- Dinani, Gulam Huseyin İbrahim. *Şuâ-i Endişe ve Şühûd der Felsefe-yi Sühreverdî*. Tahran: İntişârât-i Hikmet, 1393.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yay., 2007.
- Emin, Seyyid Hasan. "Selâmân u Ebsâl: Üstûre-i Yûnânî der Menâbi'-i İrânî". *İranşinasi* 15/4 (2004), 135-747.
- The Kephalaia of The Teacher: The Edited Coptic Manichaeism Texts In Translation With Commentary*. çev. Iain Gardner. Leiden: Brill, 1995.
- Gazzali, Ebu Hamid Muhammed. "Risâletü't-tayr". *Mecmuatu Resâil el-İmam Gazzalî*. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1. Basım, 1416.
- Gershevitch, İlya. "A Parthian Title in the Hymn of the Soul". *Journal of Research in Atmospheric Science (JRAS)*, 152-156.
- Gnoli, Gherardo. *Ez Zerduşt ta Mani*. çev. Arzu Resulî. Tahran: Neşr-i Mahi, 1. Basım, 1390.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/575-577. Ankara: TDV Yayınları 2003.
- Güngör, Harun. "Maniheizm". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/5 (1988), 145-166.
- Güngör, Halil. "Orta Asya'da Mani Dini'nin Yayılması ve Türk Kültürü'ne Etkisi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 62 (1989), 199-213.
- Hamevî, Yakut. *Mu'cemül-büldân*. Beyrut: Dâru'n-Sâdirûn, 2. Basım, 1995.
- Han J.W. Drivers. *Bardaisan of Edessa*. Assen: Van Gorcum & Comp, 1966.
- Hayderi, Ali Rıza vd. "Menşe-i Tasavvuf-i Siyasi der İran ve Tahlil-i An Ber Esas-i Nazariye-i Gofteman-i Lakau ve Muva". *Fasılname-yi İlmi-yi Edebiyat-i İrfani-yi Danişgah-i Ez-zehra* 28 (1401), 170-174.
- Holroyd, Stuart. *Edebiyat-i Gnosî*. çev. Ebulkasım İsmailpur. Tahran: İntişârât-i Usture, 1387.
- İbn Fukayha. *el-Buldan*. thk. Yusuf el-Hadi. Beyrut: Alemlü'l-Kutub, ts.
- İbn Haldun. *Divanu'l Mubtedei ve'l Haber fit-Tarihi'l Arab ve'l Berberi ve men Aserehum min Zewi'ş Şe'ni'l Ekber*. thk. Halil Şehade. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1408.
- İbn Nedim, Ebu'l-Farac Muhammed b. Ebi Yakub İshak el Maruf bi'l-Warrak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât*. thk. Mahmud Şihabî. Tahran: Neşrû'l Belâge, 1339.
- İbn Sînâ, İbn Tufeyl. *Hayy b. Yakzân: Ruhun Uyanışı*. çev. Yusuf Özkan Özburun vd. İstanbul: İnsan Yay., 8. Basım, 2013.
- İbn Sînâ. "Hay bin Yakzân". *Resâilü İbn Sînâ*. Kum: İntişârât-i Bîdar, 1400.
- İbn Sînâ. *Risâletü't-tayr*. thk. Muhammed Hüseyin Ekberî. Tahran: İntişârât-i Zehra, 1. Basım, 1370.

- İbn Sînâ. *Tis'ü resâ'il fi'l-hikmeti ve't-tabîyyat*. Beyrut: Daru'l-Arab, 1326.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Farac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi tarihi'l-ümem ve'l-muluk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abudlkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412.
- İbnu'l-Esir, İzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem. *el-Kamil fi't-tarih*. Beyrut: Daru's-Sad-Daru Beyrut, 1385.
- İbnu'l-İberi, Griguyus el-Multiyu'l Maruf bi. *Tarihu muhtasaru'd-duvel*. thk. Antonyo Salihanî el-Yasuî. Beyrut: Daru's-şark, 1992.
- İhvân-ı Safâ. "Allah'a Davet'in Şekli Hakkında". çev. Mehmet Vural. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. thk. Abdullah Kahraman. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2014.
- İhvânü's-Safâ. "Fî keyfiyyeti'd-da'veti ila'l-Lâh". *Resâilu İhvânü's-Safâ ve hullânu'l-vefâ*. Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye, 1992.
- İsmailîpur, Ebulkasım. *Usture-yi Aferineş Der Ayin-i Mani*. Tahran: İntişarat-i Fikr-i Ruz, 1375.
- Karaca, İbrahim. "Maniheizm İnancının Ehl-i Hak İnancına Etkileri". *Turkish Studies - Religion* 17/3 (2022), 265-275.
- Karakaş, Selim. *Türk Tarihinde Maniheizm*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Doktora Tezi, 2010.
- Karataş, Selim. "Tong Çininde Maniheizm". *Ötekilerin Pesinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*. 173-184. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Lieu, Samuel N. C. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tübingen: Mohr, 1992.
- Macuch, Rudolph. "Greek and Oriental Sources of Avicenna's and Sohrawardi's Theosophies". 9-22. Athens, 1986.
- Meçin, Buşra Arslan. *Sühreverdî'nin Akl-ı Surh, Kıssatü'l-ğurbeti'l-ğarbiyye ve Âvâz-i Per-i Cibrîl İsimli Sembolik Hikâyelerinin Tahli*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Mani ve Maniheizm*. Ankara: İlâhiyat Yay., 2022.
- Mesudî. *Mürûcû'z-zeheb ve meadinu'l-cevher*. thk. Esad Dağır. Kum: Daru'l-Hicre, 1409.
- Mokri, Mohammad. "Le symbole de la perle dans le folklore persan et chez les Kurdes fidèles de Vérité (Ahl-e Haqq)". *JA* 248/249, 463-481.
- Molla Sadrâ. *el-Hikmetü'l-müteâliye fi esfârî'l akliyyeti'l erbaa*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1981.
- Nakavi, Seyyid Ali Mehdi. *Aüayid-i Mazdek*. Tahran: Seyyid Ali Mehdi Nakavi, Akayid-i Mazdek (Tahran: Muessese-yi Matbuati-yi Atayi, ts.
- Oymak, İskender. "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 67-97.
- Ömer bin Sehlân Savî. *Şerhu Risâletü't-tayr*. Tahran: İntişârât-i Zehra, 1. Basım, 1370.
- Örs, Derya vd. *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler: Derleme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Parpola, Simo. "Mesopotamian Precursors of the Hymn of the Pearl". thk. R. M. Whiting, *Mythology and Mythologies*. 81-93. Helsinki, 2001.
- Poirier, Paul Hubert. *L'hymne de la perle des actes de Thomas. Introduction, Texte-Traduction, Commentaire*. Louvain-la-Neuve, 1981.
- Puech, Henri-Charles. *Le manichéisme: Son fondateur, sa doctrine*. Paris: Civilisations du Sud, 1949.
- Purnamdariyân, Taki. *Akl-ı Surh: Şerh ve Te'vil-i Dastân-hâ-yi Remzî-yi Sühreverdî*. Tahran: İntişârât-i Sohan, 1. Basım, 1390.
- Purnamdariyân, Taki. *Remz ve Dastân-hâ-yi Remzî der Edebi-i Farsi*. Tahran: İntişârât-i Sohan, 8. Basım, 1390.
- Râzî, Necmeddîn Dâye. "Risâletü't-tuyûr". çev. Derya Örs. *İslam Felsefesinde Sembolik Hikâyeler*. İstanbul: İnsan Yay., 3. Basım, 2004.
- Rochow, Ilse. "Zum Fortleben des Manichäismus in byzantinischen Reich nach Justinian I". *Byzantinoslavica* 40.
- Rudolph, Kurt. "Maniheizm". çev. Mustafa Bıyık. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 378-393.
- Russel, James R. "A Manichaean Apostolic Mission to Armenia?" 21-26. Wiesbaden, 1998.
- Russel, James R. "The Epic of the Pearl". *Revue des Études Arméniennes*. ts.
- Russel, James R. "The Lost Epic of Tigran: A Reconstruction Based upon the Fragments". *UCLA conference on Edessa and Tigranakert*. Los Angeles, 1999.

- Russell, J. R. "Hymn of the Pearl". *Encyclopaedia Iranica Online*. Erişim 10 Mayıs 2022. Bu makalenin bir versiyonu basılı olarak Cilt XII/603-605, 10 Mayıs 2022. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/inci-ilahisi-COM_3296?lang=tr
- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yay., 1999.
- Selgi, Muhsin - Ahmenvend, Şuca. "Nisbet-i Arman ve Vakiiyet der Endişe-yi Siyasi-yi Zertuş, Mani ve Mazdek der Dovre-yi Sâsânî". *Pejuheşname-yi Ulum-i Siyasi 2*.
- Seyfeli, Canan. "Maniheizm". 133-145. Diyarbakır, 2005.
- Sundermann, Werner. "Manicheism I. General Survey". *Encyclopædia Iranica*. Erişim 10 Ağustos 2022. <https://www.iranicaonline.org/articles/manicheism-1-general-survey>
- Sühreverdî. "fî Hakîkatî'l Aşk". *Mecmua-yi Musannefât*. Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Basım, 1375.
- Sühreverdî. "Hikmetü'l-İşrâk". *Mecmua-yi Musannefât*. Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Basım, 1373.
- Sühreverdî. "Kıssatü'l Ğurbetî'l Ğarbiyye,". *Mecmua-yi Musannefât*. Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Basım, 1375.
- Sühreverdî. *Risâletü't-tayr*. thk. Henry Corbin vd. Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutâlaât ve Tahkikât-i Ferhengî, 1375.
- Sühreverdî. *Safîr-i Sîmurg*. thk. Henry Corbin, Seyyid Hüseyyin Nasr. Tahran: İntişârât-i Muessese-i Mutâlaât ve Tahkikât-i Ferhengî, 1375.
- Şehrezûrî, Şemseddin Muhammed. *Resâilü's-şecereti'l-ilahiyye fî ulûmi'l-hakâiki'r-rabbaniyye*. Tahran: Muessese-i Hikmet ve Felsefe-yi İran, 1. Basım, 1383.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl*. Kum: Neşr-i Eş-Şerif ur-Razî, 3. Basım, 1364.
- Taş, Nusret. *Din Felsefesi Bağlamında Alegorik Felsefi Hikayeler: İhvân-ı Safâ Risâlelerindeki Alegorik Felsefi Hikayeler*. Ankara: İlâhiyat Yay., 2021.
- Tusi, Hacı Nasiruddin. *Şerhu İşârat ve't-tenbîhât*. Kum: Neşru'l Belaga, 1. Basım, 1375.
- Uludağ, Erdoğan. "Lami'nin Salâmân u Absâl Adlı Mesnevisi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8 (1997), 67-77.
- Uludağ, Erdoğan. *Vak'aya Dayalı Bir Eser Olarak Lâmi'î Çelebi'nin Salâmân u Absâl Mesnevisi: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin-Sadeleştirme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Vamekî, İrec. *Nivîşteha-yi Mani ve Maneviyan*. İntişarat-i Havza-yi Hunerî, 1378.
- Widengren, Geo. *Mani ve Tâlimât-i U*. çev. Nuzhet Safayı İsfahani. Tahran: İntişârât-i Perçem, 1390.
- Yakubî, Ahmed b. Ahmed Ebi Yakub b. Cafer b. Veheb el-Maruf. *Tarihu'l Ya'kubî*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- Yaltkaya, Şerafettin. "Hayy'İbni Yakzân Tercemesi". *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sînâ Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Yarshater, Ehsan. "Mazdakizm". *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian*. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Zencânî, Muhammed Kerîmî. "Selâmân u Ebsâl". *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Teşeyyü'*, 233-234.
- Zeren, Münevver Ebru. *Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Zerinkub, Abdülhuseyn. *Tarih-i İran Bad ez İslam*. Tahran: İntişarat-i Emir Kebir, 1362.
- "Manichaeism, Manichaeism Texts from Egypt and Xinjiang". *Literature and History* Bölüm.84. Erişim 01 Mayıs 2023. <https://literatureandhistory.com/index.php/episode-084-manichaeism>
- "Risâletü't-tayr". *Resâliü İbn Sînâ*. Kum: İntişârât-i Bîdar, 1400.